

ارزیابی نمادین نقش اسب در سفالینه‌های دوره سلجوقی

چکیده

در تاریخ سفالگری ایران می‌توان از دوره سلجوقی به عنوان عصر طلایی این هنر در کنار سایر هنرها نام برد. یکی از دلایل اهمیت این سفال‌ها، ویژگی‌های طرح و نقش آن‌ها می‌باشد. نقش‌مایه‌های سفال‌های این دوره از خلاقیت و نبوغ هنرمندان این عصر حکایت می‌کند و با مهارت و هنرمندی خاص به اجرا درآمده است. در سفال‌های این دوره نقوش متنوعی از قبیل نقوش حیوانی، گیاهی و انسانی به‌کاررفته است که هرکدام از این نقوش معانی و مفاهیم متنوعی را در بر می‌گیرد. اسب یکی از عناصر حیوانی به‌کاررفته در سفالگری دوره سلجوقی است که در فرم‌های متنوعی در سفالگری این دوره استفاده شده است. پژوهش حاضر به روش تحلیلی و توصیفی به بررسی معانی نمادین و فرم‌های این نگاره در ترکیب‌بندی سفالینه‌های دو شهر ری و کاشان دوره سلجوقی پرداخته شده است. نتایج پژوهش، بیانگر آن است که نقش اسب در سفالینه‌های دوره سلجوقی در مضامین گوناگون مانند شکار، بزم، تشریفات درباری، جنگ و به‌صورت مستقل به صورت نماد، ظاهر شده است و جدا از هر کارکردی نشانه و نماد آزادی، قدرت، سرعت و زیبایی می‌باشد و در قالب این نقش بروز می‌کند که کمتر در آثار گذشتگان به آن توجه شده است.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت مضامین و معانی نمادین، نقش اسب در سفالینه‌های دوره سلجوقی.
۲. فرم، موقعیت و جایگاه قرارگیری نقش اسب در سفالینه‌های دوره سلجوقی.

سؤالات پژوهش:

۱. چه مضامین و معانی نمادینی، در نقوش اسب روی سفالینه‌های دوره سلجوقی به‌کار رفته است؟
۲. فرم، موقعیت و جایگاه نقش اسب بر روی سفالینه‌های دوره سلجوقی، دارای چه ویژگی‌های بصری می‌باشد؟

کلیدواژه‌ها: سفال، نقش اسب، نماد، دوره سلجوقی.

مقدمه

سفال که از دست‌ساخته‌های پیشینیان است، در سیر تحول خود از دیرباز تاکنون، نقش‌های بسیاری را پذیرفته و در روند تکامل خود، همواره سطح صاف و شکننده آن وسیله بیان تخیلات و احساسات درونی هنرمند بوده است. در ساخت و طراحی ظروف و تزئین آن‌ها همواره به عنصر زیبایی کمال توجه داشته‌اند، شاید بتوان سفال دوران اسلامی را از نظر ابداعات تکنیکی و فنی و تنوع مضامین شاهکار هنر سفالگری ایران دانست. در میان ادوار مختلف سفالگری اسلامی، دوره سلجوقی از جمله دوره‌های درخشان این هنر محسوب می‌شود. سفالینه‌های این دوران از جمله آثار با ارزش هنری و فرهنگی باقیمانده از آن دوران می‌باشد که در نبود اسناد مکتوب مصور، تصویری گویا از چگونگی نگارگری ایران آن زمان ارائه می‌نماید و تنوع قابل توجهی را از نظر تزئین و شکل آنها نشان می‌دهند. از جمله نقوش مورد استفاده بر روی سفالینه‌های این دوره نقوش حیوانی (نقش اسب و اسب سوار) است، نقش اسب در گذر تاریخ و در میان اسطوره‌ها و رسوم اقوام مختلف جهان، دارای مفاهیم و معانی گوناگونی بوده و همواره دارای جایگاه ویژه‌ای است.

دانشمندان اسب کنونی را تکامل یافته اسب اولیه می‌دانند که در سرزمین‌های گوناگون تغییراتی داشته است. حضور و اهمیت آن را به خوبی با گذر و نظری در آثار هنری ایران می‌توان دریافت. از دوره ساسانی با تغییر شکل در فرم‌ها و تزئینات از اوایل اسلام انتقال یافته و سپس در دوره‌های بعد نیز با توجه به ویژگی‌های آثار هنری آن دوره بر روی ظروف استفاده می‌شود. در این تحقیق ضرورت بررسی و تحلیل نقش اسب و زمینه‌ها و کاربری آن در هنر سفالگری دوره سلجوقیان و روشن نمودن گوشه‌ای از ابهامات موجود در زمینه تأثیرات و علل نقش کردن این نقوش مدنظر قرار گرفته است. در اینجا فرض بر این بوده که: (۱) به‌کارگیری نقش اسب بر روی ظروف سفالین دوره سلجوقی دارای مضامین نمادی و کاربردی است (۲) اعتقادات و دید سفالگر و حامیان این آثار بر روی به‌کارگیری این نقش تأثیراتی گذاشته است (۳) در تعدادی از نقوش ظروف این دوره، عناصر و مضامینی به‌کار گرفته شده که با اعتقادات رایج در پیش از اسلام مرتبط‌اند. در این راستا این پژوهش در تلاش است با بررسی تصویر اسب بر روی سفال‌های دوره سلجوقی، خصوصاً سفالینه‌های شهرهای کاشان و ری، به‌عنوان مراکز مهم و تأثیرگذار ساخت سفال در دوره مذکور به یک جمع‌بندی و تحلیل منطقی از این نقش دست یابد.

در این بخش به تحقیقات و کارهای پژوهشی که در رابطه با این نقش اسب صورت گرفته می‌پردازیم. فریده طالب‌پور (۱۳۸۸) در مقاله خود به نحوه قرارگیری زین و برگ اسب در هنر ایران باستان با تأکید بر اهمیت اسطوره‌های آن پرداخته است، محمد حسن سمسار (۱۳۴۲) در بحث اهمیت اسب و تزئینات آن در ایران باستان، نموده‌های مختلف اسب و تاریخچه آنها در هنر ایران باستان را مورد توجه قرار داده است و از تحلیل محتوایی و ساختاری آن صرف‌نظر کرده، لیلا شریفی و ادهم ضرغام (۱۳۹۲) نیز نقش اسب را از دیدگاه فرمی و محتوایی در دوره ماد و هخامنشی با تأکید بر جایگاه و شکل‌گیری آن بر اشیای کاربردی و صخره‌نگاره‌ها مورد بررسی قرار دادند. هم‌چنین در پایان‌نامه کارشناسی ارشد شروین فرید نژاد در دانشگاه تهران (۱۳۸۵) به بررسی نقش اسب در باورها و اسطوره‌ها و سنت‌های ایرانی عصر تاریخی پرداخته و نقش آن در زرینه‌ها، سیمینه‌ها، نقاشی‌های دیواری و نقش

برجسته‌های عصر ساسانی را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. در بخش نقاشی و روایات حماسی نیز می‌توانیم به مقاله امیر رضایی نبرد (۱۳۸۸) که در آن به جایگاه و نقش اسب در آثار محمود فرشچیان با اشاره به بیان هنری و مفاهیم روانشناسانه و نشانه‌شناسانه آن پرداخته شده است، هم چنین مقاله فرزاد قائمی و محمد جعفر یاحقی (۱۳۸۸) که نقش اسب را به‌عنوان پر تکرارترین نمادینه جانوری در تکامل کهن الگوی قهرمان از طریق نمودهای آن در شاهنامه مورد بررسی قرار داده است، اشاره کرد.

پژوهش حاضر براساس ماهیت و روش، یک تحقیق توصیفی و شیوه نگرش و نوع پرداختن به مسئله تحقیق، توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات ترکیبی است؛ از منابع کتابخانه‌ای که در بخش مطالعه نقوش و سوابق پژوهشی مورد استفاده قرار گرفته است. شایان ذکر است جامعه آماری شامل ۱۲ عدد سفالینه منقوش به نقش اسب مربوط به دوره سلجوقیان از شهرهای کاشان و ری می‌باشد که تاکنون از جنبه‌های بصری و تحلیلی مطالعه‌ای در مورد آن‌ها صورت نپذیرفته است، در این مرحله با دسته‌بندی این نقش روی سفالینه‌ها و طرح جدولی که به‌عنوان ابزار سنجش از آن بهره برده شده، به گردآوری و ویژگی‌های بصری که در این نقوش به چشم می‌خورد پرداخته و از این رهگذر امکان تجزیه و تحلیل این نقوش (نقش اسب) را روی سفال‌ها یافته‌ایم.

نتیجه‌گیری

می‌توان گفت آثار سفالینی که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، همگی منقوش به تصاویر اسب هستند که با رنگ‌های مختلف بر روی سطح سفال‌ها ترسیم شده‌اند. در طی بررسی دقیق نمونه سفالینه‌ها، جنبه‌ها و صورت‌های مختلفی از نقوش اسب استخراج گردید و چهارچوب‌ها و نمودهای ظاهری این دسته نقوش روی سفال‌ها مشخص شد، سپس جزئیات بصری آنها طی جدولی مورد بررسی قرار گرفت.

پس از بررسی‌هایی که بر روی نقوش و طرح‌اندازی روی سفال‌های مورد نظر انجام گرفت، در بازگشت به پرسش مطرح شده اولیه، می‌توان به یک تفسیر و توصیف نسبتاً کامل و مستدل از علل و عوامل طرح این نقوش بر روی سفال‌های این دوره رسید. در پاسخ پرسش تحقیق با توجه به بررسی‌های صورت گرفته می‌توان گفت هنرمند این عهد آگاهانه و با ظرافت و دقت بی نظیر در ترسیم اشکال کوشیده است و در کنار زیبایی بخشیدن به این ظروف از واقع‌گرایی دور نبوده و سعی کرده از هدف موردنظر خود دور نشود و به بیان واقعیت مذکور بپردازد. سفالگر با توجه به نحوه طراحی این نقش طراحی خاصی را مدنظر قرار داده و به نحوه قرارگیری آن در سطح ظرف توجه داشته که معمولاً نیز به عنوان نقش مرکزی و اصلی بین نقوش مختلف دیده می‌شود، اسب با جنبه نمادین و مفهومی که در دوره‌های مختلف داشته با همان تأثیر نیز توسط سفالگر در این دوره بکار رفته و از بیان نمادین خود دور نبوده است. توجه دقیق به نوع قرارگیری این نقش در کنار دیگر نقوش و نیز توجه به محتوا و بیان هنرمندانه آن، تنوع بیان هنری نقش اسب در مضامین گوناگون مانند شکار، بزم، تشریفات درباری، جنگ و به صورت مستقل به صورت نماد، آگاهی و شناخت هنرمند سفالگر نسبت به جامعه و شرایط آن دوره نسبت به دوره‌های قبل به منظور بیان نقش اسب در مضامین متنوع، بازنگری و آفرینش هنری در ارائه شکل و محتوا و مضامین تثبیت شده در دوره‌های گذشته، ترکیب هوشمندانه نقش اسب در دل مضامین تمثیلی و نمادین و ارائه اسب‌های مستقل با هدف و غایتی مشخص

برای القای مفاهیم نمادین و تعمق ذهن تماشاگر از مواردی می باشند که هنرمند سفالگر سعی نموده از طریق آنها به مفاهیم و علائم شکل گرفته در طراحی آنها بپردازد و به بیان نمادین نهفته در آنها توجه داشته باشد. در این دوره، سفالگر هرگز به مضامین و سنت‌ها محدود نشده و علی‌رغم الگو قرار دادن و به‌کارگیری مبانی اصیل هنری، با نبوغ خود و لحاظ نمودن موازین زیبایی‌شناسی و بیان نمادین، جایگاهی درخور و شایسته برای اسب و به‌طور کلی نقوش تزئینی این دوره فراهم آورده که مورد توجه هنرشناسان مختلفی قرار گرفته است. همان‌طور که در ضمن بررسی آثار اشاره شده نقش اسب علاوه بر کارکرد آن در امور روزانه و زندگی شخصی انسان‌ها دارای غایتی نمادین و هنرمندانه می‌باشد؛ یعنی هنرمند از دید معمول و متعارف به اسب و کارکردهایش پرهیز کرده و از زاویه‌ای متفاوت به این حیوان و بیان هنری آن نگاه کرده است، نقش اسب در نمونه سفال‌های مورد نظر جدا از هر کارکردی نشانه و نماد آزادی، قدرت، سرعت و زیبایی می‌باشد و در قالب این نقش بروز می‌کند که کمتر در آثار گذشتگان به آن توجه شده است.

فهرست منابع و مأخذ:

کتاب‌ها

اسپور، دنیس. (۱۳۸۳). انگیزه آفرینندگی، ترجمه امیر جلال‌الدین اعلم، تهران: انتشارات: نیلوفر و دوستان. آپدیلو، سجاد. (۱۳۸۶). اسب دریایی در داستان‌های پهلوانی، از اسطوره تا حماسه، هفت گفتار در شاهنامه پژوهی، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.

بشیریه، حسین. (۱۳۷۴). جامعه‌شناسی سیاسی، نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی، تهران: نشر نی. پوپ، آرتور و فیلیس اکرم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ج. کریستی، ویلن. (۱۳۶۶). تاریخ صنایع ایران، ترجمه: عبدالله فریار، تهران: انتشارات یساولی. جابز، گروترو. (۱۳۷۰). سمبول‌ها (کتاب اول جانوران)، ترجمه و تألیف محمدرضا بقاپور، تهران: انتشارات مترجم. داودی، نادر. (۱۳۸۲). آثار ایران در موزه متروپولیتن، تهران: انتشارات فرهنگی.

رفیعی، لیلا. (۱۳۷۷). سفال ایران، تهران: انتشارات یساولی. شیرد، آن. (۱۳۷۵). مبانی فلسفه هنر، ترجمه علی رامین، تهران: انتشارات: علمی فرهنگی. شوالیه، ژان و گریران، آلن. (۱۳۸۴). فرهنگ نمادها، ترجمه و تحقیق سودابه فضایی، تهران: جیحون.

فرید تنکابنی، مرتضی. (۱۳۸۶). نهج‌الفصاحه، تهران: دفتر فرهنگ نشر اسلامی. قلیزاده، خسرو. (۱۳۷۸). فرهنگ اساطیر ایرانی (بر پایه متون پهلوی)، تهران: شرکت مطالعات نشر کتاب پارسه. کالج، مالکوم. (۱۳۸۵). اشکانیان، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات: هیرمند. کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۷۹). سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، تهران: انتشارات: ققنوس.

کریستین سن، آرتور. (۱۳۷۲). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه: رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.

کیان، مریم. (۱۳۸۷). سفال ایران، تهران: انتشارات دایره.

گوستاو، ادموند. فن. گروبنام. (۱۳۴۲). وحدت و تنوع در عالم اسلام، ترجمه: عباس آریان پور، تبریز: معرفت.

گیرشمن، رمان. (۱۳۴۶). هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی، ترجمه: عیسی بهنام، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

هال، جیمز. (۱۳۸۳). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه: رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۸۳). انسان و سمبول هایش، ترجمه: محمود سلطانیه، تهران: انتشارات جامی.

مقالات

حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۴). نقش و نماد در سفالینه‌های کهن ایران، مجله هنر و معماری، شماره ۲۸، صص ۳۷۸-۳۵۵.

حمزه لو، منوچهر. (۱۳۸۱). نقوش ظروف سفالی ایران در دوره سلجوقی، مجله ماه هنر، شماره ۴۶-۴۵.

رضائی نبرد، امیر. (۱۳۸۸). جایگاه اسب در آثار استاد محمود فرشچیان، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، شماره ۱۲.

سمسار، محمدحسن. (۱۳۴۳). اهمیت اسب و تزئینات آن در ایران باستان، تهران، مجله هنر و مردم، شماره ۲۰، ۳۲.

۴۱.

شریفی، لیلا و ادهم ضرغام. (۱۳۹۲). سیر تحول تصویر اسب از دوره ماد تا دوره هخامنشی، فصلنامه تحلیلی

پژوهشی نگره، شماره ۲۸، صص ۵۷-۴۱.

طالب پور، فریده و ماندانا پرهام. (۱۳۸۸). جایگاه اسب در هنر ایران باستان، مجله جلوه هنر، شماره ۱.

قائمی، فرزاد و محمد جعفر یاحقی. (۱۳۸۸). اسب؛ پر تکرارترین نمادینه جانوری در شاهنامه و نقش آن در تکامل

کهن الگوی قهرمان، فصلنامه زبان و ادب پارسی، شماره ۴۲، تهران، صص ۲۶-۱۰.

پایان‌نامه‌ها

قویدل، اعظم. (۱۳۸۱). بررسی نقوش سفالین دوره سلجوقی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا.

فریدنژاد، شروین. (۱۳۸۵). بررسی نقش اسب در سیمینه‌ها، زربینه‌ها، نقاشی‌های دیواری و نقش برجسته‌های

ساسانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

فهرست تصاویر:

تصویر ۱- زیر سری از جنس مفرغ، لرستان، سده ۸ تا ۷ ق.م، (موزه متروپولیتن).

تصویر ۲- زینت مربوط به زین و یراق اسب، قرن ۸ ق.م، حسنلو، (گیرشمن، ۱۳۹۰: ۲۹۱).

تصویر ۳- صخره نگاره «شکار با تیر و کمان» کوه‌دشت لرستان، حدود ۸ هزاره ق.م (رضائی نبرد، ۱۳۸: ۷۳).

تصویر ۴- «ارابه ران در حال آوردن شاه» آپادانا تخت جمشید، هخامنشیان (رضائی نبرد، ۱۳۸۸: ۷۳).

تصویر ۵- ریتون منقوش اسب، قرن ۸ ق.م، (گیرشمن، ۱۳۴۶: ۲).

تصویر ۶- گردونه چهار اسبه، برنزی، قرن ۴ تا ۵ ق.م، (گیرشمن، ۱۳۴۶: ۱۲۸).

تصویر ۷. کاسه، نقاشی رنگی روی لعاب سفید، کاشان، قرن ششم و هفتم هجری، موزه لوور پاریس، (کیانی، ۱۳۷۸: ۴۴).

تصویر ۸. بشقاب، نقاشی رنگی روی لعاب سفید، کاشان، قرن ششم هجری، موزه لوور پاریس، (کیانی، ۱۳۷۸: ۴۵).

- تصویر ۹. بشقاب، مینایی، ری، سده ششم تا هفتم هجری، گالری فریر واشنگتن (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۵۳۰).
- تصویر ۱۰. کاسه، مینایی، کاشان، سده ششم تا هفتم هجری، موزه هنر توکیو (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۵۳۱).
- تصویر ۱۱. کاسه، نقاشی شده روی لعاب، ری، سده هفتم هجری، مجموعه مورتیمر شیف (داودی، ۱۳۸۲: ۱۹۱).
- تصویر ۱۲. فنجان، نقاشی شده روی لعاب، ری، سده هفتم هجری، مجموعه ای. ام. واربورگ (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۶۶۶).
- تصویر ۱۳. کاسه، نقاشی شده روی لعاب، ری، سده هفتم هجری، در مالکیت نظر آقا (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۶۶۷).
- تصویر ۱۴. فنجان، نقاشی شده روی لعاب، ری، سده هفتم هجری، مجموعه خانم همیلتن رایس (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۶۶۶).
- تصویر ۱۵. بشقاب، نقاشی شده روی لعاب، ری، سده ششم تا هفتم هجری (رفیعی، ۱۳۷۷: ۴۴).
- تصویر ۱۶. آبخوری، نقاشی شده روی لعاب، ری، سده هفتم هجری، گالری فریر واشنگتن (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۶۶۱).
- تصویر ۱۷. کاسه، نقاشی زرین فام روی لعاب، کاشان، سده هفتم هجری، مجموعه اف. ام. گونتر (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۷۰۵).
- تصویر ۱۸. کاسه، نقاشی شده روی لعاب، ری، سده ششم تا هفتم هجری، ال. ا. مایر، بنیاد هنر اسلامی (داودی، ۱۳۸۲: ۱۹۱).
- منابع لاتین**

Eliade, M. (۱۹۷۶). *Myths, Dreams and Mysteries*. Peter Smith Pub.

Kawai, H. (۱۹۹۵). *Dreams, Myths and Fairy Tales in Japan*. Daimon Verlag.

Stierlin, H. (۲۰۰۶). *Splendors of the ancient Persia*. China: whitestar.